प्रवेश सं० ४९००२ | विषयः ____ | क्रम सं० ____

नाम निरुक्त [illegible] | ग्रन्थकार ____

पत्र सं० १-२५

श्लोक सं० ____ | अक्षर सं० (पंक्तौ) २८ | पंक्ति सं० (पृष्ठे) ६९

आकार: ८" x ३.७" | लिपि: देवना. | आधार: का.

वि० विवरणम् ____

002248

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१६५१—५० ०००

आ. ७-२५.

निरुक्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री मधुसूदननिपोथी नै॰ नीलकंठ

श्री मधुदेवनापोथी

श्री जिनेंद्रस्तवनपोथी

श्री मधुसूदन
त्रीवारी

श्री मारगकेश्वरनी पोथी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥ॐ॥ अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्ष
तेपि वा संप्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्याद्देवतायाः सोग्निमेव प्रथ
ममाह त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति यथैतस्मिन्सूक्ते
नच्चिदारे निमिषश्चनेश इति वरुणस्याथैषेंद्रस्य ॥ यद्याव
इंद्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जा
तमष्ट रोदसी ॥ यदितइंद्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि शिवः
स्युर्न त्वा वज्रिन्सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्नुवी १

तामित्यथैषादित्यस्य ॥ यदुदंचो वृषाकपे गृहमिंद्राजगंतन
क्वस्य पुल्वघो मृगः कमगं जनयोपनो विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ यदु
दंचो वृषाकपे गृहमिंद्राजगमत क्वस्य पुल्वघो मृगः क्व स बह्वादी
मृगो मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः कमगमद्देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य
इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम आदित्यमथैषादित्यरश्मीनां ॥ वि हि
सोतोरसृक्षत नेंद्रं देवममंसत यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु म
त्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ व्यसृक्षत न हि प्रसवायनचेंद्रं देवममं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मनंयत्रामाद्यदृषाकपिरर्यईश्वरः।उष्टेषुपोषेषुमक्सरवाममम
रवामरमेनेरवायेनंसरवायस्तैःसदेनिवासर्वस्मायइज्जन्तरस्त
मेनक्रमंत्र्यादिस्पमथैषा।विनो॥४॥स्ट्रायेंकजन्नरीत्रुर्फरीतूनै
तोशोवंत्रुर्फरीपर्फरीका।उदंन्युजेवजेमंनामरे॰ रूनामेजुरा
यूजरंमुरायु।स्वल्पवनिद्विविधास्त्रणिर्न्नवनित्नित्नाचिहंनाच्वनथा
श्विनोचापित्तन्नारीजन्नरीनन्नारींविल्युर्थस्नुर्फरीदूहंनारो।नेतो शिवः
शोवंत्रुर्फरीपर्फरीका।निनाशस्पापत्यंनैतोशंनैतो।शावत्रुर्फरी २

त्त्विप्रइंनारौ।उदंन्युजेवुजेमंनामुदेरू।उदन्यजेवेस्फरकजेश्वरत्नेसा
मुड्ग्वांदमसीनिवाजेमेनेजयमनौ।जेमंनामरेरू।नामैजुराय्यूजरं
मुरायु।एतज्जुरायुजंशरीरंज्ञारदम॰ णमिथैषांसोमुस्या॥प॥तरस्म
मेंदीधांवत्तिधारांस्तुतस्यांधंसः।तरस्ममंदीधांवति।तरतिसपापंस
र्वमिंदीयस्तोतिधावत्तिगच्छत्यूर्द्धंगिनि।धारांस्तुतस्यांधंसः।धारयास्नि
षुतस्यसोमस्यमंत्रएतस्यवाचास्कनस्याथैषायजुस्य॰ नुवा
रिश्विद्वान्नयो।त्र्यस्युपादादेशीर्षसमहस्तांदैसो।त्र्यस्यात्रिधावद्वो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशा चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा ए
त उक्तास्त्रयो ऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदनी दयर
यनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पै
वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभि
पं र्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति महो देव इत्ये
ष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्याँ आविवेशेत्येष हि मनुष्यान् विश शिवः ३
ति यजनाय तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय पाठ्यस्य पर्यन्तो नापेक्षन्तेऽत्रा

द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे । स्वर्गच्छन्त ईजा
ना वा नेच्छन्ति तेस्मुमेव लोकं गतवन्त इच्छन्त इ॰ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं
ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इत्यथैषा वाचः प्रवह्लिते
व ॥ ८ ॥ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति चत्वारि वाचः
परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि नि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५ हितानिनार्थंवेदयंतेगुहागूहतेस्तुरीयंत्वरतेःकतमानितानिचत्वारि
पदान्योंकारोमहाव्याहृतयश्चेत्यार्षंनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चेति
वैयाकरणाःमंत्रःकल्पोब्राह्मणंचतुर्थीव्यावहारिकीतियाज्ञिकाऋचो
यजूंषिसामानिचतुर्थीव्यावहारिकीतिनैरुक्ताःसर्पाणांवाग्वयसांक्षु
द्रस्यसरीसृपस्यचतुर्थीव्यावहारिकीत्येकेपशुषुतूणवेषुमृगेष्वात्मनि ५
चेत्यात्मप्रवादाःअथापिब्राह्मणंभवतिसावैवाक्सृष्टाचतुर्धाव्यभ

वदेष्वेवलोकेषुत्रीणिपशुषुतुरीयंयापृथिव्यांसाग्नौसारथंतरेयांत
रिक्षेसावायौसावामदेव्येयादिविसादित्येसाबृहतिसास्तनयित्नौ
वथपशुषुततोयावागत्यरिच्यततांब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद्ब्राह्मणउ
भयींवाचंवदंतियाचदेवानांयाचमनुष्याणामित्यर्थैवाक्परस्या।ऋ
चोअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिंदेवाअधिविश्वेनिषेदुः।यस्तंनवेद
किमृचाकरिष्यतियइत्तद्विदुस्तइमेसमासते।ऋचोअक्षरेपरमेव्यो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५ वने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णाः सर्वे यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति य
इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुषे उपदिशति कतमत्तदेतदक्षरमोमि
त्येषा वागिति शाकपूणिरेव ऋच्य अक्षरे परमे व्यवने धीयंते नाना देव
तेषु चमंत्रेष्वेतद्वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रति प्रतीति च ब्राह्म
णं ॥१०॥ आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेरेष ऋग्भवति यदेनमर्चंति प्रत्यृचः
सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्माने ज्योतिः तदक्षरं भवति रश्मयोत्र देवा उ ५

च्यंते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं शरीरमत्र सत्तु
च्यते यदेनेनार्चंति प्रत्यृचं सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यदविनाशि धर्म तद
क्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यंते यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्र
वादाः ॥११॥ अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षयं भवति वा वाचो क्ष इति वा ऽक्षो
पादानस्याजनात्र तु क्षतीनरक्षन्नेनमीनसामान्यादित्ययं मंत्रार्थो वि
ताम्नहो म्नल्हो पिक्षतितो पिनक्षे तोन तु पृथक्त्वेन मंत्रामनिर्वक्तव्याः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६ प्रकरणश एव तु [illegible]मैं निर्वक्तव्यान ह्येतु प्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसो वा
पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवती त्युक्तं पुरस्ता
न्मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं
तर्कमृषिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूल्हं तस्माद्यदेव किंचानूचानो
भ्यूहत्यार्षं तद्भवति। १२ हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते
सखायः। अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे। हृदा तष्टे ६

षु मनसां प्रजवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते समानख्याना ऋत्विजोत्राह त्वं
विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह
एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमीप्सि
तव्यं तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेषा उपेक्षितव्या
अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभ
वति। १३ प्रथमः पादः॥ व्याख्यातं दैवतं यज्ञांगं चाथात ऊर्ध्वमार्गग

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७ तिं ताख्यास्यामः स्त्र्य आत्मेत्युदितस्याहिकमेदद्दा येतदत्तुप्रवदन्त्य
घ्येतं महान्तमात्मानमेव गौणाः प्रवदन्तीदमिदं बहूनामाङ्गरित्यथैव
महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्म जातवेदा अह नि
मस्मि प्रथमजा इत्येताभ्यां २ अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षु
रमृतं म आसन् ॥ अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानो जस्रो घर्मो हविरस्मि
नाम ॥ अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाम । योमा ७

ददाति स इदेव मावदहमन्नमन्नमदंतमद्मि । [illegible]
[illegible]
[illegible] विर्यैनाददाति [illegible]
इति सहज्ञात्वा प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारायं तमात्मानमध्यात्मजमं [illegible]
ति कमन्यस्मा आवं वङ्ख्येति । २ अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा
च पथिभिश्चरंतं । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवने

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८ श्रुतेः॥ आवरीवर्त्ति भुवनेष्वंतरित्यथ च महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं
तद्रूपं॥ तत्कार्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगंधं त
दवृतं तदच्छुक्तं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येकेन क्षेत्रं तज्ज्ञा
नां क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निगमकमप्येष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं
रजस्तम इति सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी रज इति का
महद्वैतत्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वा ८

वं यत्कल्पते प्रतिभाति लिंगी महानात्मा तमोलिंगो विद्याप्रकाशलिं
गस्तमोपि निश्चयलिंग आकाशः।३।आकाशगुणः शब्द आकाशा
द्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतु
र्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पंचगुणा गंधेन पृथिव्या भूतग्राममस्थाव
रजंगमाह्लदेतदहर्युगसहस्रं जागर्त्ति तस्यांते सुषुप्सोर्वंगानि प्र
त्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपियंति पृथिव्यप आपो ज्योतिर्वा ज्योतिः

२ द्युं वायुराकाशमाकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्तमा त्मानं महा
नात्मा प्रतिष्ठां प्रतिष्ठा प्रकृतिं सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिस्ता देता
वहोरात्रं विजस्रं परिवर्त्ततेस कालस्तदेतदहर्भवति युगसहस्रपर्य
न्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदूः रात्रिं युगसहस्रान्तां तेहोरात्रविदो जना इति ।।
४ । तेपरिवर्त्तमानमन्योन्तुप्रवर्त्ततेस्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोहमि २
तिगम्यतेसमिच्छा दर्शने दं पावकं महाभूतेषु विराण्वाकाश

५

द्वायोः प्राणं चक्षुश्चकारं च तेजसो ऽप्स्पः स्नेहं पृथिव्या मूर्त्तिः पार्थिवांस्तु
ष्टौ गुणान्विद्यात्त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतो स्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्व
३ ङ्मांसशोणितानि मातृतोन्नपानमित्यष्टौ सोयं पुरुषः सर्वमयः स
र्वज्ञानोपिक्लृप्तः ।५। स यद्यदनुरुध्यते तद्भवति यदि धर्ममनुरुध्यते त
द्देवो भवति यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काममनुरुध्य
ते स च्यवत इमां योनिं संदध्याद्यदिदमन्नमतं स्त्रीष्वारेतसः संभवति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१० श्लेष्मणो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्ना
व्नोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्तदिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरु
षः संभवति शुक्रातिरेके पुमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति
।६ द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रेण भिन्नेन यमो भवति शुक्र
शोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च कथमिदं शरीरं परं संयम्य
८ ते सौम्यो भवत्येकरात्रोषितं कललं भवति पंचरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रा १०

तो

त्पेशी द्विसप्तरात्रादर्बुदः पंचविंशतिरात्रस्वस्थिघुतो भवति मासमा
त्रात्कठिनो भवति द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्या
देशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पंचमे मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मु
खनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे
बुध्याध्यवस्यति नवमे सर्वांगसंपूर्णो भवति। मृतश्चाहं पुनर्जातो जात
श्चाहं पुनर्मृतः। नानायोनिसहस्राणि मयोषितानि ग्रानि वै। आहारा

११ विविंधा भुक्ताः पीतानानाविधाः स्तनाः ।मातरो विविंधा दृष्टाः पित
रस्सुहृदस्तथा ।अवाङ्मुखः पीड्यमानो जंतुश्चैव समन्वितः ।सांख्यंयो
गं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पंचविंशकमितिततश्च दशमे मासे प्रजायते जा
तश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति जन्ममरणानि च शुभाशुभं कर्म ।एतच्छरी
रस्य प्रमाणं ॥ अष्टोत्तरं संधिशतं अष्टाकपालं शिरः संपद्यते षो
डश वपापलानि नवस्नायुशतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्म्मणामर्द्ध ११

चतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं ह्यष्टकपालानि द्वादशकपालानि जिह्वाद्
पे पलौ ह्यष्टस्तुपलौ तथोपस्थगुदपायुतं मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपा
नसिक्तत्वाद्दनुपचितकर्मणा वन्योन्यं जायेते इति ।८। तं विद्याकर्मणी
समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञाने मस्मिन्मग्नो जरामरणक्षुत्पिपा
साशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकै
र्द्वंद्वैरभिभूयमानः सोस्मादाजीवंजं चं पावाप्रांतनिर्मुच्यते सोस्मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१२ त्वां महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रकम्प्य प्रकृतिरस्थिपरी
त्यं तेजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोनुरूपं फलमनुभूयतस्मं कर्ये पुन
रिमं लोकं प्रतिपद्यते । ११ अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्त
पस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वंति ते धूममभिसंभवंति
धूमाद्रात्रिं रात्रे रपक्षीयमाणपक्षं अपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षि
णायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रमसं चंद्रमसो वा १२

युं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयस्ततोन्नं भूत्वा पुनरेवेमं लोकं प्रतिपद्यते ॥१०॥
अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा
कर्माणि कुर्वंति तेर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्ष
मापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलोकं देवलोकादादित्य
मादित्याद्वैद्युतं वैद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभि
संभवंति न ते पुनरावर्तंते शिष्टाद्ददस्सूकायतं इदं न ज्ञानं तित

13 स्मादिदं वेदितव्यमथाप्याह ॥१२॥ ननु विंदाद्य य इमां जानात्यस्य छ
ष्याकृमंतरं च भूयनीहारेणप्रावृता जल्प्या चासुतृपश्चोक्थशास
श्चरंति । ननु विद्यया विदुषोऽथ मेवं विद्वांसो वदंत्यहृरं च ह्मणस्य
ति मन्य छफ्याकमंतरमन्यदेषामंतरं च भूवेनीहारेण प्रावृतास्त ति
मसा जल्प्या चासुतृपश्चोक्थशासः प्राणादृष्यैयं त्यपगामिन्यस्त
रं त्वं विद्वांसः हे चाज्ञमत्तु प्रवदंत्यथैश्च आहो विद्वांसः हे चाज्ञोनकल्प 13

या
मेत्यामत व्यो भवति तेना१

तेनस्यनयसामहांप्रमादेंसनंनमिछे "तेनासं
रूंमिछेदेयहिसखाश्रेष्ठः संजानाति भूतं भवद्विष्यदिति ज्ञाताक
स्मात्ज्ञानतः सखा कस्मात्सख्यते सहभूतैरिंद्रियैः शेषैर्महाभूतानि रेवर
संइंद्रियाणि ब्रह्मेतिं समस्तभूतो भवतिं साक्रिमाद्यो व्यवतिष्ठतेवं
धो ज्ञानकृतोपात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्या
मः ॥१४॥ हंसाः ब्रमःय ज्ञावेनःमे छ्यःहंमिभूर्मिर्विभुः प्रभुः शंभुरा स्मि

प्रक्रियाकर्मकारयतीति वा तस्य ● तपः प्रति
ष्ठा - री लमुप राम ञपा त्मा॥ २९ ल२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सतीकेर

१६ त्तः वधकर्मीसो ...नं भुवनं यविष्णुर्... यर्गाः महः स्व
र्णीकं स्यतीकं पृत्ती ... नतीनं गहनं णमीरं गहूरं कंमुत्रेहविः स्याम
दनंमुनंथोन्निः सतस्य योनिः मत्वं नीरंर यिः मर्द्धे रीम र्वेप हि तंवर्हिः
नीमास र्वाःपः पविंत्रं मनंतिर्दुःहे मस्वः गोः शंवरं गवरविपं
३७ मोर्हिः थन्वांतरिक्षं आकाशं पाः पृथिवी भूः स्वयं भूः अधात्रुकरं मग
रं सपुड्ः त्यपत्रे नः सिं पुरुषो वाः नाभिः कृ ... हूतः ... पाकिं यस्व १४

रेतएवं हंसः आत्माभवतिवर्धं अध्यानंयद्याहिब्याशरीरात्रि... जसंते
कुरुतेयज्ञः आत्माभवतियदेनंतन्वतेऽथैतंमहांतमात्मानमेतानि
सूक्तान्येतांस्तृचोनुप्रवदंति। १३ सोमःपवतेजनितामतीनांजनिता
दिवोजनितापृथिव्याः। जनिताग्नेर्जनितासूर्यस्यजनितेंद्रस्यजनि
तोतविष्णोः। सोमःपवतेजनयितामतीनांजनयितादिवोजनयि
तापृथिव्याजनयिताग्नेर्जनयितासूर्यस्यजनयितेंद्रस्यजनयितो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीगणेशाय नमः

२५ त विष्णोः ॥२४॥ सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथि
व्याः। जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेंद्रस्य जनितोत विष्णोः। सोमः
पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशनकर्मणामादि
त्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनक
र्मणामादित्यरश्मीनामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वी
स्ती करणकर्मणामादित्यरश्मीनामिंद्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां २५

विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवतमथाध्यात्मं
सोम आत्माप्येतस्मादेवेंद्रियाणां जनितेत्यर्थः। अपि वा सर्वा
भिर्विभूतिभिर्विभूततम आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२५॥ ब्रह्मा दे
वानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां श्येनो गृध्राणां
स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्। ब्रह्मा देवानामित्येव
हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां पदवीः क

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१६ वीनामित्येषहि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनां ऋ
षिर्विप्राणामित्येषहि अभिविलो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामा
दित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येषहि महान्भवति मृगाणां मा
र्गणकर्मणामादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणामिति श्येन आदित्यो
भवति श्यायते र्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्यते स्थानक
र्मणो य त एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्वनानामित्येषहि स्वयंकर्मा १६

व ग

णादित्यो धत्ते र्वनानां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनां सोमः पवित्र
मत्येति रेभन्नित्येषहि पवित्रं रश्मीनामत्येति स्तूयमान एष एवैत
त्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं ब्रह्मा देवानामित्ययमपि ब्र
ह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामिंद्रियाणां पदवीः कवीनामित्यय
मपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामिंद्रियाणामृषिर्विप्राणा
मित्ययमप्यृषणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामिंद्रियाणां म

१७ हृषीको गृणाणामित्ययमपि महान्भवति गृणाणां प्राणिकर्मणामिं
द्रियाणामीश्येनो गृभ्राणामिति श्येन आत्मा भवति श्यायते ज्ञानक
र्मणो गृभ्राणीन्द्रियाणि गृध्यन्ते ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिं स्तिष्ठंति
स्वधितिर्वनानामित्ययमपि स्वधं कर्मा वयात्मनि धत्ते वनानां
वननकर्मणामिंद्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि
पवित्रमिंद्रियाण्यत्येति स्तूयमानोयमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्म १७

गतिमानुष्टे।१६ तिस्रो वाच ईरयति प्रवह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनी
षां। गावो यंति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यंति मतयो वावशानाः। वह्नि
रादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयति ऋचो यजूंषि सामान्यृतस्यादि
त्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथा
ध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यां बुद्धि
मतां हृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवैतत्सर्वमनुभव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२८ त्यात्मगतिमाचष्टे।२७।सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः
पृच्छमानाः। सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवं
ते। एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वाश्यमानाः कामयमाना आदि
त्यं यं त्येवमेव सोमं विप्रा रश्मयोऽर्थं मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना
आदित्यं यं त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्कास्त्रिष्टु
भः सं नवंते त एतस्मिन्नादित्य एकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्ममेत १८

एव सोमं गावो धेनव इंद्रियाणि वावाश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं
यं त्येवमेव सोमं विप्रा इंद्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्या
त्मानं यं त्येवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा वृषभस्तषय
स्त्रुभः सं नवंते तानीमान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे।२८
अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मन् जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा। वृषा पवित्रे
अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे स्वान इंदुः अत्यक्रमीत्समुद्र आ

१९ दित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा हे
षा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इंदुरित्यधिदैवत
मध्यात्ममन्यत्कर्मीत्मस्तु इ आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनय
न्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा हे आ पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सो
मो वावृधे सुवान इंदुरित्यात्मगतिं मा वृहे ॥१९ महत्तत्सोमो महिषश्च
काराऽपां यद्गर्भो वृणीत देवान् । अदधादिंद्रे पवमान ओजो जनयत्सूर्ये १९

ज्योतिरिंदुः । महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भो वृणीत देवानामा
धिपत्यमदधादिंद्रे पवमान ओजो जनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुरादित्य इं
दुरात्मा ॥२० विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं संतं पलितो जगार । दे
वस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान । विधुं विधमनशीलं
दद्राणं द्रमनशीलं युवानं चंद्रमसं पलित आदित्यो गिरति स ह्यो म्रि
यते स दिवा समुदितेत्यधिदैवतमध्यात्मं विधुं विधमनशीलं द

२ द्रुणां द्रुमनशीलं युवानं महांतं पलितमोऽस्या गिरति गोऽौ म्रियते रा
त्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे।१३ साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं ष
लिद्यमा इत्यृषयो देवजा इति। तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्था
त्रे रेजंते विकृतानि रूपशः। सहजानानां षष्ठस्थामृषीणामादित्यः स
प्तमस्तेषामिष्टानि वाकांतानि वाक्रांतानि वागतानि वा मतानि या
नतानि वा त्रिः सहसंमोदंते यत्रैतानि सप्तस्रवीणानि ज्योतींषि ते २०

भ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सहजाना
नां षष्ठस्थामिंद्रियाणामात्मा सप्तमस्तेषामिष्टानि वाकांतानि वाक्रांतानि
वागतानि वा मतानि यानतानि वान्येन सहसंमोदंते यत्रेमानि सप्तस्रवी
णानींद्रियाण्येभ्यः पर आत्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यात्मगतिमाच
ष्टे।१४ द्वितीयपादस्य स्त्रियः सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न
वि चेतदंधः। कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्तानि विजानात्स पितुः

२१ त्रेष्वितासेव। स्विय एवैताः शरीरस्य रसरूपगंधहारिण्यस्त्रात्र भुंक्ते पुंश
हेनैनिराहारः प्राण इति पश्यन्केष्ठौत्र विजानातंधः कवियः पुत्रः सई
माजानाति यः सईमाजानाति सपितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे। १
सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठंति प्रदिशा विधर्मणि। ते धीतिभि
मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परिभवंति विश्वतः। सप्तेतानादित्यर
श्मीन् यमादित्यो गिरति मध्यस्थानो हूंशाह्यो यान्यस्मिंस्तिष्ठंति तानि २१

परि १ धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययंति भुवः परिभवंति सर्वाणि कर्माणि वर्ष
कर्मणोत्यधिदेवतमथाध्यात्मं सप्तेमानींद्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्य
स्थानोर्धशाह्यो यान्यस्मिंस्तिष्ठंति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययंति
परिभुवः परिभवंति सर्वाणींद्रियाणि ज्ञानकर्मणोत्यात्मगतिमाचष्टे। ३ कर्मा ४
न विजानामि यदि वेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि। यदा माग
न्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः। न विजानामि यदिवेद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्दु । ह्निः उग्र ॥ पा ८

२२ मर्त्यैर्नित्यैः संनद्धो मनसा वर्तते ह्रिजानन्त्युद्धिमंत्रः परिवेदयैयंते पा१
मादित्योयमप्सु...ज्ञानन्त्युदुः कर्मितः परिवेद ॥३ अपाङ्प्राङेति
स्वधया गृभीतोमर्त्योमर्त्येनासयोनिः । तास्वश्वंतनाविषूचीनावियंतान्यं
न्यं चिक्युर्ननिचिक्युः र्न्यं । अपाङ् वयति प्राङ् वयति स्वधया गृभीतोः
मर्त्यः आदित्यो मर्त्येन चंद्रमसासह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ व
हुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चंद्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्ममपाङ् २२

स

विश्व गोमनौ २

वयति प्राङ् वयति स्वधया गृभीतोमर्त्य आत्मामर्त्येन मनसासहतौ
शश्वद्गामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मनसैइत्यात्मुगतिमा
चष्टे ॥४ तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णः । सद्योजज्ञा
नोनिरिणातिशत्रूननुयंविश्वेमदंत्यूमाः । तद्भवति भूतेषु भुवनेषु
ऊ२ ज्येष्ठमादित्यं यतोयज्ञउग्रः त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्योजज्ञानोनि
रिणातिशत्रूनिति निरिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वाऽनुमदंति

२३ यं विस्पृ न्नमादृत्यधिदैवतमथाध्यात्मं तद्दर्षति भूतेषु भुवनेषु सेष्टम
ज्ञानन्दस्तु व्यअं यतो न्नाथतउप्रस्थेपनृ स्नाः [redacted] प्रधो नन्तातो निरिणाति
शत्रूनितिनिरिणातिः धीतिकमासीधिकमाजानुमदंतिवैयं मर्यन्न
माइस्यात्मगतिमानुष्टेः। यको भृथपुंडूं भुरिगान्तनस्यु शिमीवनो भा
मिनोंदू हूणा हृन्। आमं निवृ नूत्स्वमोमथोभूत्य एं षांभृत्ना मृणाथ
त्मजीवात्व। क आदित्यो भुरिगांपुङ्के रश्मीन्क मेवतो भानुमतोड २३

राधर्षाणपस्तन्त्रे स्तुणावंस्तूती स्तूनीषुणावंतिमयोभूनिस्तुखभूनियद
मंसंभृतंवेदकथंमजीवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंक आत्मा भुरिगायुं
क्तइंद्रियाणिकर्मवंतीभानुमतीडराधर्षाणपस्तन्नस्तु नवंतीस्तूनीषु ×णस्तनस्तु नवंतीस्तूनि
णावंतिमयोभूनिस्तुखभूनियइमानिसंभृतानिवेदचिरंसजीवतीत्या षुणवंतिपोत
त्मगतिमाचष्टे। धकईषतेतुज्यतेको बिभायुको मंसतेसंतुमिइंकोअं
ति। कस्तोकायक ईमायोतरायेधिब्रवतन्वे ईकोजनाय। कएवंगछ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कस्पवीती।

२५ तिकोददातिकोबिभेतिकोमंसतेसंतमिंद्रंकस्मोकायापत्यायमहू
तेवनोरणायरमणीयायदर्शनीयाय।७ कोअग्निमीडेहविषाघृते
नस्रुवायंजातास्तुभिर्भ्रवेभिः।कस्मैदेवाआवहानाशुहोमको
मंसतेवीतिहोत्रःसुदेवः।कआदित्यंपूजयतिहविषाघृतेनस्र
स्रुवायजातास्तुभिर्भ्रवेभिरितिकस्मैदेवाआवहानाशुहोमार्थी
न्कोमंसतेवीतिहोत्रःसुदेवःकल्याणदेवइतित्यधिदेवतमथाध्या २५

त्मंकआत्मानंपूजयतिहविषाघृतेनस्रुवायजातास्तुभिर्भ्र
वेभिरितिकस्मैदेवाआवहानाशुहोमार्थान्कोमंसतेवीतिहोत्रःसु
प्रज्ञःकल्याणप्रज्ञइत्यात्मगतिमाचष्टे।तत्वमंगप्रशंसिषोदेवः
शविष्ठमर्त्यं।नत्वदन्योमघवन्नस्तिमर्डितेंद्रब्रवीमितेवचः।त्व
मंगप्रशंसीदेवःशविष्ठमर्त्यंनत्वदन्योस्तिमघवन्यातावापालयि
तावाजेतावास्तुहवितावेइंद्रब्रवीमितेवचस्तुतिःसंयुक्तं।एतत्नी

रवापि ३ ति२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२५ यः पादः॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोर २
न्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सु
कृतौ धर्मकर्त्तारौ दुःकृतं पापं परिष्वारकमित्याचक्षते सुपर्णा सयु
जा सखायेत्यात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृ
क्षं भक्षं शरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्तान्नमन्न[illegible] न्यं मर
म्हत्पत्तां सलोकतामश्नुते य एवं वेदानश्नन्नन्यो अभिचाकशीत्या २५ क्षे १
अन्न्यां २

त्मगतिमात्रं दृष्टे। ९। विप्रं विप्रासो वसे देवं मर्त्तास ऊतये। अग्निं गीर्भिर्ह
वामहे। विप्रं विप्रासो वसे विडुविंडुतैर्वेदितव्यं विमलं शरीरं वायुना
विप्रसृष्टमनिलयं हृदि स्थितमकारसंहारितमुकारं हृज्जयं मका
रं निलयं गमयति विप्रं प्राणो बिंदुसंक्रं विकचितं वह्नितेजः प्रभु
कनकं परमेश्वरममृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृत
मुखा वदंति। अग्निं गीर्भिर्हवामहे। अग्निः संबोधयेदग्निः सर्वा देव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२६ तादृतितस्योपरिभूयएवनिर्वचनाय।२हंसःशुचिषद्वसुरंतरिक्षस
द्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजा
ऋतजाअद्रिजाऋतं।हंसइतिहंसाःसूर्यस्यरश्मिभिःपरमात्मापरंज्यो
तिःपृथिव्यामितिव्याप्नोतिसर्वंव्याप्नोत्यनेनकर्मणादृश्यामेनादित्यमं
डलेनेतिव्रजतीतिलोकःस्यजतीतिहंसःस्यजतीतिहंसाःपर २६
मात्मासूर्यरश्मिभिःप्रभूतगंभीरवसतीतित्रिभिर्वसतीतिवावह्नि

र्वसतीतिवारश्मिभिर्वसतीतिवासुवर्णरेताःपूरुषागर्भारिक्षिरि
ति।शिकितानिवमकुटिलानिकुटंतारिक्षंतांतरिक्षंवरेदृष्ट्येत्यंतरि
क्षंचरतीतिदिविभूमिंगमनंवास्वभोक्तःस्वभस्ततोहोताहोतादित्य
स्यगताभवंत्यतिथिर्दुरोणसंइवंतिसर्वैरसाश्चिकीर्षयंतीतिवार
~~श्मिभिश्चिकीर्षयतीतिवा~~ननंभवतीत्यस्युगोजाऋद्रिगोजाधनगो
जाऋतगोजाःसर्वगोजाइत्यतीतिथीबडशाहोभवतिनिगमोनिग

।तिर्स्वहातिशो१

नै.

२७ मव्यो भवति मृत्युविनिर्वर्त्तनाय ।३ त्र्यंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्द्धनं । उर्वा
रुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । त्र्यंबको रुद्रः तं त्र्यंबकं यजाम
हे यजे औन्नत्येन सुगंधिं सुष्टुगंधिं पुष्टिवर्द्धनं पुष्टिकारमीमि वार्वारुकमिव
बंधनाद्यारो बंधनान्मृत्योः सकाशान्मुच स्वमां कस्मादित्येषामितरथा
परम भवति ।४ जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः । स
नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः । जातवेदस इति २७

जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयंन्यायेन जातवेदस्याविदं जा
तवेदसे चीयस्तुनवाम सोममिति प्रसवायाभिषवाय सोमं राजानममृत
मरातीयतो यज्ञार्थमनिष्टो निदहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति ।
सो मोदद दित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि
नावेव सिंधुं नावा सिंधुं यथा यः कश्चित्कर्णधारो नावा सिंधुं स्यंदमाना
नां नदीजलदुर्गां महाकुलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानितार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नै

२८ यतितस्येवापरं भवति। य एतज्जीवशरदो वर्द्धमानः शतं हेमंताच्छतमु व
संतान्। शतमिंद्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः। श
तं जीव शरदो वर्द्धमान इत्यपि निगमो भवति। शतमिति शतं दीर्घमायु
र्मरुतो एनां वर्द्धयंति शतमेव शतमात्मानं भवति शतमिति शतं दीर्घमा
युः। ६ मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन्। विश्वा च न
उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ। मा च ते धनानि मा च ते ॥ २८

२९ दावनमरीछुः। सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमाभियमनुष्ठा हितो यमादित्यो यमा
त्मा एतदनुप्रवदन्त्येतं महांतमात्मानमेष गणं प्रवदति वैश्वकर्मणे
देवानां नु वयं जानाना सदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति च मेषात्मजिज्ञा
श्री पः सासामेषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सार्ष्टिं सरूपतां सलोकतां गमयति य ए
य एवं वेद नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय ब्र २९
ह्मशुक्लमसीय ब्रह्मशुक्लमसीय। ७ चतुर्थः पादः त्रयोदशोध्यायः समाप्तः॥
। त्रास्यं व केश्वरनी पोथी त्राउ दयराम णस्वार

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ [illegible] विभागे

[illegible]

श्री [illegible]

[illegible]
[illegible]
लोष्ठकपा[illegible] न ६० वान्मीपोथी तमे नाजीने दावते
मे तंनने [illegible] ते अपराध क्षमा करजो
पोथी [illegible] १) २३ [illegible] पं[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts